

САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

Олена Жукова

Святогірський монастир як визначна пам'ятка історії Слобожанщини

Досліджується історична та культурна цінність старовинного Святогірського монастиря в м. Святогірськ Донецької області, що формує передумови його використання як значного музейно-туристичного центру, що відповідає сучасним тенденціям музейно-пам'яткоохоронної справи України.

Ключові слова: пам'ятка, заселення земель, сторожове укріплення, архітектурний ансамбль, історико-культурна цінність, музейно-туристичний центр.

Складна історія християнства на українських землях залишила нам велику кількість пам'яток сакральної архітектури. Адже протягом більш ніж тисячоліття на землях сучасної України будували храми різних релігійних конфесій, архітектурних стилів, різних масштабів та різної художньої цінності. Навіть найдавніші збережені до сьогодні пам'ятки архітектури представлені саме сакральною архітектурою – храмами домонгольської Русі. Тож існуючий протягом століть храм увібрав в себе ідейно-символічну систему художньої творчості та рівень виконавчої майстерності конкретної історичної епохи, став співучасником багатьох історичних подій, духовним символом конкретної епохи, придбав властивість своїми формами та обліком всебічно відображати матеріальне й духовне життя суспільства конкретного історичного періоду.

Для сучасності кожна така пам'ятка сакральної архітектури – це перш за все носій інформації про історичне минуле, духовне життя та традиції нашого народу, а вже потім – релігійна споруда. Іноді історико-культурна цінність таких пам'яток настільки величезна, що перевищує цінність самої релігійної установи на її території.

Саме такою історико-культурною пам'яткою є древній Успенський Святогірський печерний монастир, що височіє над Сіверським Дінцем серед вкритих густими хащами крейдяних гір. Величезна історична, естетична та культурологічна цінність пам'ятки викликає захоплення та

інтерес сучасних відвідувачів, формуючи тим самим передумови для використання давнього Святогірського монастиря як значного музейно-туристичного центру регіону.

На сьогодні пам'ятку ділять між собою дві установи: Святогірський державний історико-архітектурний заповідник і Свято-Успенська Святогірська Лавра, створена в процесі релігійного відродження. Але відновлення релігійних функцій не повинно стояти на заваді вільного доступу громадян України до об'єктів національної історико-культурної спадщини (як того вимагає Закон України «Про охорону культурної спадщини»)¹.

Враховуючи величезну історико-культурну цінність Святогірського монастиря, його роль в освоєнні краю, в духовному житті регіону, інтерес до історії обителі виникає ще в XIX ст. Архієпископ Філарет, користуючись значною кількістю писемних церковних джерел, склав історію Святогірської загальножительної Успенської обителі. Головну увагу Філарет звертав, звісно ж, на духовну діяльність монастиря, проте виклав ряд фактів і про господарчу діяльність та особливості життя «насельників монастиря»^{2,3}.

Роль Святогірського монастиря в історії колонізації та заселення Слобідської України розглядає в своїх працях відомий історик Слобожанщини Д. І. Багалій^{4,5}.

В радянські часи більше уваги приділяють архітектурним дослідженням Святогірського ансамблю. Й недаремно архітектурні об'єкти монастиря були відображені у чотиритомнику «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР»⁶.

В роки незалежності дослідження давнього Святогірського монастиря не припиняються. Причому розглядається як його історичне значення – наприклад, в праці В. О. Пірко «Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.»⁷, так і архітектурна цінність ансамблю в дослідженнях провідного наукового співробітника Державного історико-архітектурного заповідника в м. Святогірську, заслуженого працівника культури України В. М. Дедова^{8,9}.

На сьогоднішньому етапі вагомим внеском у дослідження ролі Святогірської обителі для духовного життя регіону стають праці церковників. Серед них можна виділити працю ієродиякона Лазаря «Лавра на Святых горах»¹⁰.

Отже, дослідження Святогірського монастиря, започатковані ще в XIX ст.^{11–14}, не припиняються й донині. Враховуючи величезну цінність обителі, можна досліджувати різні аспекти її формування чи існування. У пропонованій статті Святогірський монастир розглядається перш за все як об'єкт національної історико-культурної спадщини, виділяються

фактори, що сприяють його використанню як значного музейно-туристичного центру Східного регіону.

Тож **метою** статті є дослідження історико-культурної цінності Святогірського монастиря, виокремлення тієї автентичної інформації, яка формує соціальні функції пам'ятки, які мають бути використані в сучасному суспільстві.

Із архівних джерел відомо, що до початку будівництва перших надземних храмів у XVII ст. увесь монастир знаходився в печерах, видовбаних у крейдянній скелі. Час заснування печерного монастиря вже у XVII ст. був невідомий. Відсутній єдиний погляд на це питання й сьогодні. Більшість істориків приводять незаперечні докази того, що Святогірськ початково виник як оборонний пункт на півдні країни та слугував надійним захистом південних кордонів Московської держави від навали ворожих кочових племен. Саме з цією метою й були видовбані в крейдяних горах таємні підземні ходи та печери.

Деякі історики стверджують, що печерний монастир був заснований ще до монголо-татарського нашестя, тобто до початку XIII ст. Збережені історичні літературні пам'ятки та порівняльний аналіз архітектури й традицій різних печерних монастирів дають змогу віднести початок виникнення обителі до VIII–IX ст., а її засновниками вважати візантійських іноків, що в зазначений період переховувалися тут від іконоборців. За переказами, перші християнські поселення, а можливо і монастир, з'явилися на цих горах ще до Хрещення Русі, коли шанувальники святих ікон були змушені залишати охоплену іконоборством Візантію та шукати притулку поза межами імперії. Частина з них переховувалася в Південній Італії, інші – на Кавказі, а частина опинилася в Криму, де, підіймаючись водними артеріями Дону та Сіверського Дінця, заснувала на їх берегах печерні монастирі. Про це свідчать древні печерні обителі на берегах цих річок на території Воронежської, Донецької та Луганської областей, а також Життя святих, зокрема св. Стефана Сурожського, Феодора Студита та знахідки сучасних археологів. На території, що прилягає до Святих Гір, були знайдені предмети, датовані XI–XII ст., що належали християнському населенню.

Перекази, записані в XIX ст., пов'язують Святогірський монастир з Києво-Печерською Лаврою. Вони розповідають, що частина печерської братії після розорення Києва ордами хана Батия втекла в Святі Гори.

Окремі дослідники припускають, що в тяжкі часи турецького володарювання частина іноків, залишаючи Святу Гору Афон, обрала для пустельного мешкання саме цю місцевість.

В середині IX століття в цих краях, що на той час входили до складу Хазарського каганату, проповідували хазарам православну віру святі рівноапостольні брати Кирило та Мефодій.

Отже, початок і час заснування печерного монастиря на Святих Горах має багато версій та губиться в глибині віків.

В офіційних документах згадка про Святі Гори вперше з'являється тільки у XVI ст. Це були Московські літописи, в яких Святі Гори згадуються як сторожові пункти Московської держави, оскільки на той час обитель була найпівденнішим руським монастирем у татарському степу, що знаходилася за «межею», тобто за кордоном держави. У 1526 році німецький посол при московському дворі Сигізмунд Герберштейн у своїй книзі «Записки о Московских делах» відтворює в пам'ять і місцевість під назвою «Святі Гори», що знаходиться на Дінцю.

Перше писемне свідчення про існування монастиря відноситься до 1624 р. Це була Государева грамота на отримання монастирем річного утримання грошима та хлібом.

Знаходячись за межею руських поселень, Святогірський монастир у XVII–XVIII ст. постійно потерпав від страшних навал кримських татар і різних «воровських людей». Бувало, що монахи разом з настоятелем потрапляли в полон і томилися в тяжкій неволі. Але здебільшого насельникам монастиря вдавалося відбити ворожий напад. Цьому дуже сприяв військовий загін, що за наказом царя Олексія Михайловича постійно проживав в монастирю.

В цей період формується давня частина монастиря – печерний комплекс протяжністю більш ніж 800 метрів, висічений руками невідомих майстрів у надрах крейдяних гір, який являє собою складний лабіринт ходів, підземних церков і келій, трапезну й некрополь.

Підземний хід пронизує крейдяну скелю від підніжжя до самісінької верхівки. Свого часу він слугував ченцям сховищем під час ворожих нападів на монастир. Вхід до нього знаходиться проти західного фасаду Успенського собору біля нижнього павільйону прочан. У верхній частині гори висічені також численні келії та підземна церква Антонія та Феодосія, відновлена 1856 р.

До скельного комплексу належить Миколаївська церква – символ Святогір'я, найбільш цікава та стародавня надземна пам'ятка монастирського комплексу, створена невідомими майстрами в XVII ст. на крейдяній скелі. Ця унікальна кам'яна споруда з крейдяним олтарем – яскравий зразок українського бароко. Відмінна особливість храму – композиційна єдність з крейдяною скелею та навколишнім природним ландшафтом.

Наприкінці XVI ст. на його місці знаходилась церква Успіння Пресвятої Богородиці. Після зсуву, що зруйнував частину гори, виникла необхідність побудови нового храму. Історія його зведення має столітню легенду, за якою спорудження велось в таємниці, за крейдяною стіною, що ховала фасад споруди. Після закінчення будівництва одного ранку стіна обвалилася й на місці голої скелі постав величний храм. За це в народі він отримав назву «Крейдяна церква». У XVII – початку XVIII ст. Миколаївська церква слугувала не лише храмом, а й укриттям, фортецею, в якій тримали оборону війська залога та ченці монастиря.

Отже, не зважаючи на складні умови життя, постійну загрозу нападу та розорення, обитель продовжувала розвиватися. Біля підніжжя крейдяних гір на березі Дінця зводяться монастирські будівлі, лише Миколаївська церква знаходилась на верхівці скелі. Вся гора під церквою була пронизана лабіринтом ходів і келій, в яких мешкали та ховалися під час ворожих нападів. Монастир був оточений муром, озброєний артилерією та вогнепальною зброєю й успішно захищався від татарських нападів.

Московські царі Михайло Федорович і Олексій Михайлович високо цінували значення монастиря «за межею», наділяючи його, окрім грошового та хлібного «довольства», ще й великою кількістю земельних угідь. Правителі добре розуміли ту роль, яку відігравав монастир колонізації південних околиць держави. Протягом багатьох років він слугував передовим сторожовим укріпленим пунктом, перепорою на шляху просування татарських загонів і надійним сховищем для втікачів з татарського полону.

На початку XVIII ст., зі зменшенням загрози татарських нападів, монахи спустилися з печер для замешкування у підніжжі крейдяної скали, де й були закладені перші надземні храми. Переселення на «поділ» було пов'язане також зі складнощами печерного проживання, про які доповідає архимандрит Іоїля в грамоті від 1679 р.: «Он де, архимандрит з братиею, из реки Северского Донца на всякую потребу в монастырь на гору воду носят на себе по ступеням бочками по мере з 200 сажень... и от такія великия скудости в том монастыре старцы не живут, и ныне он, архимандрит з братиею, для зимняго времени и летняго пристанища всяких чинов людям, которія приходят в монастырь помолиться, под горой на берегу у реки Северского Донца... строит деревянную церковь теплую во имя святых апостол Петра и Павла».

Таким чином, з «виходом» монахів з печер починає формуватися архітектурний ансамбль на «подолі». Активний розвиток монастирського комплексу на березі Дінця, що почався на початку XVIII ст., пов'язаний з

благодійною діяльністю відомого військового діяча Слобожанщини, полковника Ізюмського слобідського полку Федора Шидловського. Та подальша розбудова архітектурного ансамблю монастиря різко обірвалася в 1787 р., коли, за наказом імператриці Катерини II, у зв'язку з новою політикою секуляризації церковних і монастирських володінь, Святогірську обитель закрили.

На базі монастирських володінь був створений Святогірський маєток, який у 1790 р. Катерина II дарує князю Таврійському Григорію Потьомкіну. Більш ніж півстоліття монастир був занедбаний. Дерев'яні споруди занепали, осипались деякі печери.

Відновлення Успенського монастиря під назвою Святогірська загальножительна Успенська пустель відбулося в 1844 році за ініціативою нових господарів Святогір'я, спадкоємців Григорія Потьомкіна – князя Олександра Михайловича й княгині Тетяни Борисівни Потьомкіних. Першим архімандритом відновленої обителі був призначений скарбник Глинської пустині ієромонах Арсеній, що прибув до монастиря разом із братією з Глинської пустині.

З відновленням обителі розпочинається її розквіт. Кардинальна реконструкція Святогірського ансамблю, проведена в сер. XIX ст., не зберегла Успенський собор та інші будівлі монастирського комплексу XVIII ст.

В цей період будуються кам'яні храми: у 1847–1851 рр. за проектом архітектора К. Тона зводиться Покровська церква з дзвіницею, в 1859–1868 рр. за проектом академіка архітектури О. Горностаєва – головний храм монастиря Успенський собор у псевдовізантійському стилі.

До 50-х рр. XIX ст. відноситься така оригінальна споруда Святогірського архітектурного комплексу, як Андріївська каплиця на крейдяній скелі, чи Верхній павільйон прочан. Брат відомого декабриста, друг Пушкіна, – Андрій Муравйов, – часто бував у маєтку Потьомкіних та цікавився життям монастиря. В ім'я його ангела – Андрія Першоозванного – й була освячена каплиця. Пам'ятник побудований у вигляді альтанки, що має шатрове завершення. З майданчика Верхнього павільйону прочан відкривається живописний вигляд на лівий берег Сіверського Дінця.

Інтенсивне будівництво продовжувалося до кінця XIX ст. і в першому десятиріччі XX ст. Були зведені декілька будівель келій, будинок настоятеля, трапезна церква з дзвіницею, огорожа монастиря з вежами, господарчий двір. На господарчому подвір'ї розміщувалися численні майстерні: ливарня, бондарня, слюсарня, ковальня, кравецька майстерня і т.ін., від яких збереглися господарчі будівлі. Тут також знаходилася монастирська школа та бібліотека.

Поряд з Успенським собором побудований нижній павільйон прочан з виходом у печери й на Кирило-Мефодіївські сходи, що вели до Миколаївської церкви. На протязі сходів стояли башти, а завершувалися вони верхнім павільйоном прочан. Були побудовані також Преображенська церква на верхівці гори Фавор, скитський храм прп. Арсенія Великого.

Тоді ж біля входу до церкви прп. Антонія і Феодосія формується меморіальна зона поховань відомих князівських і дворянських родів XIX в. – Голіциних, Куракіних, Платових, Іловайських та ін.

У другій пол. XIX ст. монастир став найбільшим на Східній Україні та одним з найзначніших монастирів Російської імперії. Десятки тисяч людей в рік – це показник високого духовного авторитету Святих Гір. Саме для прийому великої кількості прочан у 1877 р. був створений гостинний двір. Гостинний комплекс монастиря складався з шести корпусів, в яких розміщувалися готель, жіноча лікарня, трапезна та комора для речей приїжджих. Останній з готельних корпусів був зведений вже у 1914 р.

Всього в XIX – на поч. XX ст. було зведено більше 40 споруд, які разом з пам'ятками XVII ст. на крейдяній скелі створили унікальний архітектурний ансамбль в ландшафті Святих Гір.

Святогірський монастир як пам'ятка історії володіє ще й значущою меморіальною цінністю. Адже надзвичайно красива місцевість, легендарна історія, святі реліквії і чудотворні образи св. Миколая, Святогірської Божої Матері залучали в Святі Гори не тільки паломників, але й відомих діячів культури, письменників, поетів, художників. У різний час тут бували і залишили нащадкам свою творчу спадщину Г. Сковорода, А. Чехов, О. Купрін, І. Бунін, В. Немирович-Данченко, С. Сергєєв-Ценський, Ф. Тютчев, О. Муравйов, М. Цветаєва, В. Вересаєв, М. Горький. Всі вони зупинялися на гостинному подвір'ї.

У музеях зберігаються Святогірські пейзажі І. Рєпіна, С. Василевського, Г. Гине, Ю. Федерса, О. Кисельова, В. Зарубіна, М. Ткаченко та ін.

Після встановлення Радянської влади монастир був закритий. У 1922 р. в колишньому монастирському готелі відкрили будинок відпочинку. Це поклало початок освоєнню місцевості для замиського відпочинку та лікуванню жителів Донбасу й інших областей країни.

Напередодні Великої Вітчизняної війни тут побудували міст, провели радіо, працювали амбулаторія, лікарня, дитячі ясла, школа, клуб. Місткість закладів відпочинку становила 2860 чоловік. У печерах колишнього монастиря був обладнаний антирелігійний музей.

В період Великої Вітчизняної війни тут велися жорстокі бої, спомином про які залишилася низка пам'яток цього періоду: меморіал Великої

Вітчизняної війни на горі Артема, пам'ятник–могила лейтенанта В.М. Камишева («Дуб Камишева»). В ході воєнних дій значно постраждав архітектурний ансамбль монастиря. Трапезна з церквою Різдва Богородиці були повністю знищені. В 50-х рр. ХХ ст. на їх місці була побудована ідальня санаторію, а на місці одного зі зруйнованих корпусів – літній кіно-концертний комплекс.

У 1980 р. постановою уряду України на базі пам'яток історії Святогірська та архітектурних об'єктів колишнього Святогірського монастиря створено Святогірський державний історико-архітектурний заповідник, на території якого до сьогодні діють історичний музей та виставкові зали.

Завдяки роботі заповідника велика частина пам'яток була реставрована в період 1980–2004 рр. На сьогодні архітектурний ансамбль Святогірського монастиря складається з двох частин, що відображають його давню та складну історію: найбільш давнього печерного комплексу та архітектурного ансамблю подолу, що простягнувся вздовж берега Дінця.

Музейний фонд заповідника налічує понад 14 тисяч експонатів, частина яких виставлена в експозиції історичного музею. П'ять експозиційних залів музею, кожен з яких присвячений окремому історичному періоду в житті Святих Гір, створюють цілісну картину еволюції культурного середовища Святогір'я, починаючи з часів перших поселень стародавньої людини кам'яного віку.

У 1992 р. монастир відновився вдруге. Розпочалася реставрація його архітектурного комплексу, що продовжується й понині. А вже в березні 2004 р., враховуючи історико-культурне значення обителі, монастир отримав статус Лаври. Відтепер він має назву Свято-Успенської Святогірської Лаври.

Отже, Святогірський монастир – це визначна пам'ятка не лише архітектури, але й нашої історії. Він відігравав значну роль в заселенні земель Слобожанщини, в захисті південно-східних кордонів Московської держави, був духовним центром протягом століть. Дослідження історичної та культурної цінності Святогірського монастиря показало, що це одна з найбільш значущих пам'яток на території Східної України, оскільки володіє разом історичною, архітектурною, меморіальною, художньою, науковою та естетичною цінностями. Така важлива історико-культурна цінність сформувала передумови використання пам'ятки як великого музейно-туристичного центру, що відповідає сучасним тенденціям музейно-пам'яткоохоронної справи України.

Зважаючи на відновлення релігійних функцій, не слід забувати, що Святогірський монастир – це перш за все пам'ятка історії та архітектури,

яка вимагає проведення відповідних наукових досліджень, збереження історичного вигляду, популяризації та музеєфікації.

- ¹ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39.
- ² Филарет (Гумилевский), архиепископ. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. 1. – 483 с.
- ³ Филарет (Гумилевский), архиепископ. История Святогорской общежительной Успенской пустыни // Святогорская общежительная Успенская пустынь, Харьковской губернии, в Изюмском уезде, при реке Северном Донце. – М., 1868. – 192 с.
- ⁴ Багалей Д. И. Из прошлого Святогорского монастыря // Багалей Д. И. Очерки из русской истории. – Харьков, 1913. – Т. 2. – 243 с.
- ⁵ Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887. – Т. 1. – 314 с.
- ⁶ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: ил. справ. – каталог: В 4 т. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – 375 с.
- ⁷ Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.: короткий історичний нарис і уривки з джерел. – Донецьк, 2003. – 98 с.
- ⁸ Дедов В. Н. Святые Горы: От забвения к возрождению. – К.: РПО «Полиграфкнига», 1995. – 168 с.
- ⁹ Дедов В. Н. Славяногорск. – Донецк: Донбас, 1988. – 213 с.
- ¹⁰ Лавра на Святых Горах // Отв. ред. иеродиакон Лазарь (Терещенко). – Донецк, 2008. – 306 с.
- ¹¹ Клёванов А. Святогорский монастырь // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1865. – Кн. 2. – С. 116–124.
- ¹² Кравченко Э. Новые данные о Святогорском монастыре // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн. 1 / Сост.: З. Г. Лихолобова. – Донецк, 1992. – С. 25–31.
- ¹³ Кульжинский Г. Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии. – Харьков, 1880. – 174 с.
- ¹⁴ Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. – Харьков, 1892. – 201 с.

SUMMARY

Olena Zhukova

Svyatogorsky Monastery as a significant monument of history Slobozhanshchiny

Investigates the historical and cultural value of the ancient Svyatogorsky monastery in Svyatogorsk Donetsk region, forming the conditions of its use as a large museum and tourist center as a modern trend in museums and monuments protection of Ukraine.

Keywords: monastery, the historical and cultural value, museum and tourist center.